

İSLAM BORÇLAR HUKUKU AÇISINDAN “KUSURSUZ İMKANSIZLIK HALİ”NİN EDİMİN İFASINA ETKİSİ

Nuri KAHVECİ*

Özet

Bu çalışmada bir hukuki ilişki sonucu doğan edim borcunun ifasını olumsuz etkileyen kusursuz imkansızlık hali değerlendirilmiştir. Hukuken bir borç altına girmiş olsa bile kişi edimi ifası imkansızlaştığı zaman bu borç yükünden kurtulmaktadır. Ancak edim için almış olduğu karşılığı iade etmesi de şarttır. İslam borçlar hukukundaki değişik muamelelerde bunların örnekleri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Borçlar Hukuku, Kusursuz İmkansızlık, Edim, İfa

In Terms Of Islamic Debt Law "Case Of Faultless Impossibility" Effect On Fulfillment Of Debt

Abstract

In this study, negatively affecting the performance of debt to act in a legal relationship arising as a result of the perfect state of impossibility evaluated. Even if the person entered legally under the act of a debt, this debt burden of the execution time to get rid of impossibility. However, to return the money must be taken to act. Due to Islamic law they are examples of the different proceedings.

Key Words: Debt Law, Faultless Impossibility, Debt, Fulfillment

Giriş

Sosyal hayatın akışının bir düzen içinde seyretmesinde zamana ve şartlara göre oluşturulan hukuk normları son derece önemlidir. Nitekim sosyal şartların değişmesinden kaynaklanan yeni düzenlemeler hukuk normlarınca tanzim edilmediği zaman bir takım başıbozuklukların doğması kaçınılmaz hal alır. Bu bağlamda aralarında oluşturdukları sözleşme gibi hukuki bir işlem ile edim yükümlülüğü altına giren taraf ile edimin ifasını talep edecek olan tarafın bir

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, nurikahveci@ksu.edu.tr

zarara uğramaması, yaptıkları hukuka uygun işlemin iradelerine uygun sonuçlanması hukuk düzeni açısından önemlidir. Bu durum İslam hukukunun düzenleyici nitelikteki hukuk normlarıyla tanzim edilmiştir.

Bilindiği gibi hukuk düzenlerinin bir takım işlevleri vardır. Bu bağlamda toplumsal hayatta bireylerin elde edeceği değerlerden biri hukuki güvenlik değeridir. Hukuki güvenlik, herkesin sorumlu olacağı hukuk kuralını önceden bilmesi ve davranışlarını buna göre güvenle düzene koyabilmesi şeklinde ifade edilebilir. Sosyal hayatı düzenleyen hukuk kuralları şüphesiz fertlere bir güvenlik sağlamaktadır. Büyük oranda bu kurallar sayesinde fertler toplumda güven içerisinde yaşarlar. Hukukun dürüst ve eşit bir şekilde uygulanması da onun güvenlik ilkesinin bir gereğidir.

Hukukun varlığından söz edilen bir yerde insan aklına öncelikle düzen ve nizam gelmektedir. Buna göre hukukun, bütün ölçüsüzlüklerin, düzensizliklerin ve keyfi hareketlerin zıddı bir olgu olduğu söylenebilir. Bu açıdan hukuk medeni olmayan durumları ve karmaşayı bertaraf edecek bir özellik taşır. Bundan dolayı şekil ve nizam hukukun mahiyetine dahil edilmektedir¹.

Sosyal bir olgu olarak her insanın hayatını en iyi şekilde sürdürme çabası onun bir bakıma toplum içinde diğerleriyle sürekli bir çatışma halinde bulunması şeklinde yansır. Bu çatışmada öne çıkabilmek için kişiler sahip oldukları değişik güçleri kullanırlar. O halde insanların toplum içinde başıboş bırakılmaması gerekir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki, "İnsanoğlu kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?"² ayeti insan hayatının bir takım kurallarla çevrelenmesi gerektiğini de ifade etmektedir. İnsanın toplum içinde başıboş bırakılması hem kendi hayatını sürdürmesi hem de toplumun devamını sağlama açısından ciddi sakıncalar doğurur. Hatta karmaşa içerisinde ne insanın ne de toplumun hayatiyetini sağlıklı bir şekilde devam ettirmesinden söz edilemez. Bundan dolayı hukuk toplum ve fertlerin varlıklarını sürdürebilmesi için bir arada, barış ve huzur içinde yaşamayı sağlayacak düzeni oluşturmak zorundadır.

Toplumsal yaşamda hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyulan önemli alanlardan biri de borç doğuran ilişkiler alanıdır. Burada borç doğuran ilişkiler ile doğan borcun sorumlusunun belirlenmesi

¹ Çağıl, Orhan Münir, *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş*, İstanbul, 1966, 24.

² el-Kiyame 75/36.

önemlidir. Bu bağlamda borç ile onun sorumlusu arasında bir ilintinin bulunması hukuken zorunlu görülmektedir. Borçlu ile borç olgusu arasında bulunması gereken ilinti bulunmazsa borcun yükleneyeceği bir sorumlu da olmayacaktır.

Bir hukuki ilişki ile borç yüklenen kimse bu edimini hukuki ilişkinin belirlediği şekilde ifa etmek mecburiyetindedir. Bu çalışmada, kendi kusuru olmaksızın zorunlu olduğu ifayı gerçekleştirilmeden ifanın imkansızlaşması halinde borçlunun bu borçtan kurtulup kurtulamayacağı olgusu değerlendirilecektir.

Bir hukuki muameleden doğan edim yükümlülüğünün yerine getirilmesinin mümkün olmaması durumu günümüz hukuk literatüründe *imkansızlık hali* olarak isimlendirilmektedir. İmkansızlık hali, genel anlamda borçlunun kusurundan kaynaklanan *kusurlu imkansızlık* ile borçlunun hiçbir dahlinin bulunmadığı, tamamen onun istek ve iradesi dışında oluşan *kusursuz imkansızlık* hallerini kapsar. Çalışmanın üzerine bina edildiği kusursuz imkansızlık haline geçmeden imkansızlık halinin genel hatlarıyla bilinmesinin yararlı olacağını düşünüyoruz.

1. İmkansızlık Hali

İmkansızlık hali, önceden yerine getirilmesi mümkün iken daha sonra meydana gelen bir olay sonucu mümkün olmaktan çıkmayı ifade eder. Bu durum borçlar hukuku açısından sözleşme yapıldığı anda bu sözleşmeden doğan edimin ifası mümkün iken, henüz ifa gerçekleşmeden meydana gelen bir olayla edimi aynen ifanın imkansız hale dönüşmesi olgusunu deyimler.

Borçlar hukuku açısından imkansızlık hali iki hususu ifade eder. Bunlardan biri, bir borcun doğmasının imkansızlığı iken diğeri bir hukuki işlem sonucu doğmuş borcun ifasının imkansız olması hususudur. Buna göre imkansızlık hali bir hukuki muamelenin gerçekleştirildiği sırada oluşabileceği gibi, bu muamelenin oluşumundan sonra da ortaya çıkmış olabilir. Günümüz hukuk literatüründe hukuki muamelenin meydana geldiği anda ortaya çıkan imkansızlığa *başlangıçtaki imkansızlık*, sözleşmenin meydana gelmesinden sonra ortaya çıkan imkansızlığa da *sonraki imkansızlık* denilmektedir.

Başlangıçtaki imkansızlık, sözleşmenin hükümsüzlüğü yani butlanı sonucunu doğurur. Diğer bir ifadeyle sözleşmenin konusu im-

kansız ise o sözleşme batıl olup hiçbir hukuki sonuç doğurmaz³. Böyle bir durumda edim olacak ma'kûd aleyhin henüz hukuki muamele yapılmadan ifası imkansız hale gelmiştir.

Sonraki imkansızlık hali ise, sözleşme tamamlanıp edim kesinleştikten sonra ortaya çıkan ve edimin ifasına etki eden durum olup bazı hallerde edimi ifa yükümlülüğünü ortadan kaldırmaktadır.

İmkansızlık hali üç ayrı açıdan değerlendirilebilir. Bunlar, güneşe yolcu taşımacılığı taahhüdünde bulunma durumunda olduğu gibi *maddi imkansızlık* hali, ekonomik gücü yetersiz olduğu halde çok büyük bir yatırım projesini gerçekleştirmeyi vaad etme gibi *iktisadi imkansızlık* hali ile hukuk kuralları gereği yerine getirilmesi mümkün olmayan bir edimi yerine getirme vaadinde olduğu gibi *hukuki imkansızlık* halidir. Bu üç imkansızlık hali başlangıçtaki imkansızlık durumunu anlatmaktadır. Zira burada edim bir borç olarak henüz doğmamıştır.

İslam hukuku açısından imkansızlık halinin ilintilendirilebileceği hususlardan biri fıkıh usûlü literatüründe “mani” olarak isimlendirilen olgudur. Vaz'i hüküm çeşidi olarak nitelendirilen mani de iki ayrı yönüyle öne çıkmaktadır. Mani ya hükme sebep olan hukuki olgunun meydana gelmesini engeller ya da bir hukuki muameleye hükmün isnadına engel olur. Buna göre, sebebin şekilsel olarak bulunması ve şartların tahakkuk etmesine rağmen sonucun sebebe bağlanmasına engel olan olgu sebebin maniidir⁴. Bu bağlamda şekilsel olarak bir muamele yapılmış görünse bile bu şekilsel varlık mani olgusu nedeniyle yok kabul edilmekte, ayrıca hukuka uygun olarak gerçekleştirilen bazı muamelelerden doğacak olan edimi ifa borcu da yine mani sebebiyle düşmektedir. Bu da sebep ve şartlarının şekilsel olarak varlığının hukuken sonucun doğması için yeterli sebep olmadığını göstermektedir.

Borcun doğmasına ya da aynen ifasına engel olan imkansızlık hali hukuka aykırı fiillerde de söz konusu olmaktadır. Burada daha çok fail ile sonuç arasına giren bir mani aradaki ilintiyi keserek so-

³ İbnü'l-Hümâm, Kemalüddîn, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Beyrût, tsz., VI, 249; Akıntürk, Turgut, *Borçlar Hukuku*, Ankara, 1991, 137.

⁴ el-Amidî, Seyfuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1985, I, 112; el-Hudarı, Muhammed, *Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1991, 65; Hallaf, Abdulvahhab, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1986, 120-121; Zeydân, Abdulkerim, *el-Vecîz Fî Usûli'l-Fıkh*, İstanbul 1979, 47; Şa'bân, Zekiyuddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Çev., İ. Kafi Dönmez), Ankara 1990, 232.

nucun faile yüklenmesini imkansızlaştırmaktadır. Hukuka aykırı olarak meydana gelip bir zarar doğuracak nitelikte olan ve o zararlı sonucu doğurmaya yönelik fiilin sonuçları tamamen meydana gelmeden ikinci bir olayın aynı sonuca sebep olması halinde, ilk fiil ile sonuç arasındaki sebep-sonuç ilintisinin kısmen veya tamamen kesilmesi durumu⁵ buna örnek verilebilir⁶.

Bir muamelenin hukuka uygun bir biçimde meydana gelmesinden sonra ortaya çıkan imkansızlık hali şayet borçlunun kusurundan kaynaklanmıyorsa buna günümüz hukuk literatüründe *kusursuz imkansızlık*, şayet borçlunun herhangi bir kusuru sonucunda meydana gelmiş ise buna da *kusurlu imkansızlık* adı verilir. Kural olarak kusurlu imkansızlık hali sözleşmeden kaynaklanan yükümlülüğü ortadan kaldırmadığı halde kusursuz imkansızlık bu yükümlülüğü düşürür⁷.

Bir imkansızlık halinin ifayı olumsuz yönde etkilemesi ve borçlunun borucunu ortadan kaldırabilmesi için sonraki imkansızlık olması şarttır. Gerçekten imkansızlık hali henüz sözleşme yapılırken mevcut ise bu sözleşme başlangıçta hiç doğmadığı için buna bağlı bir edimden de söz etmek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca imkansızlık halinin ifaya etki ederek edim borcunu düşürebilmesi için bunun borçlunun kusurundan kaynaklanmamış olması da şarttır. Buna göre imkansızlık halinin *umulmayan hal* veya *mücbir sebep* gibi bir amil ile ortaya çıkmış olması gerekir.

2. Kusursuz İmkansızlık

Kusursuz imkansızlık, hukuka aykırı bir davranışın sonucunda meydana gelen zarardan sorumlu ya da hukuki muamele ile bir şeyi ifa etmekle yükümlü olan kişinin normal faaliyetleri dışında meydana gelen genel bir davranış normunun veya borcun ihlaline mutlak olarak kaçınılmaz bir şekilde yol açan, öngörülmesi ve karşı

⁵ Reisoğlu, Safa, *Borçlar Hukuku*, Ankara, 1981, 148; Karahasan, Mustafa Reşit, *Sorumluluk Hukuku*, İstanbul, 1995, 183; Eren, Fikret, *Borçlar Hukuku*, Ankara, tsz., II, 91; Saymen-Elbir, Ferit Hakkı-Halit Kemal, *Türk Borçlar Hukuku Umumi Hükümler*, İstanbul 1958, 485; Tandoğan, Haluk, *Türk Mesuliyet Hukuku*, Ankara, 1961, 79; Hatemi, Hüseyin, *Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku*, İstanbul 1994, 53.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Kahveci, Nuri, “İslam Hukukuna Göre Sorumluluğun Unsurlarından İliyet Bağımlı Kesen Sebepler” *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kahramanmaraş, 2007, Yıl: 5, Sayı: 10, s, 91-112.

⁷ Tekinay, Selahattin Sulhi, *Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1979, 741; Tunçomağ, Kenan, *Türk Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1976, I, 926.

konulması mümkün olmayan olağanüstü bir olayı ifade etmektedir⁸.

Daha önce de belirtildiği gibi borçlar hukuku açısından imkansızlık halinin edimi ifa üzerinde olumsuz bir etki oluşturabilmesi için, bu durumun ifaya memur olan şahsın iradesi dışında, gücünün üstünde olup mutlak olarak kaçınılması mümkün olmayan bir amil olması şarttır. Bu da, öngörülemeyen bir olgu olup kaçınılması ve karşı konulması da imkansız olağanüstü bir olay olarak tanımlanabilir⁹. Kusursuz imkansızlık hali edimin ifasını imkansız hale getirdiği için özellikle borçlar hukuku açısından önemli bir konudur¹⁰.

Kusursuz imkansızlık hali, tabii, sosyal veya hukuki bir olay olabileceği gibi, beşerî bir davranış biçimi şeklinde de ortaya çıkabilir. Örneğin yıldırım düşmesi, öngörülemeyen don olayları, deprem, sel felaketleri, aşırı fırtına gibi olaylar kusursuz imkansızlığın tabii yönü olarak ifade edilebilecekken savaş, toplu isyan, ihtilal, terör olayları gibi hususlar ise onun beşerî davranışlardan kaynaklandığını anlatmaktadır. Ayrıca siyasi amaçlı genel grevlerden kaynaklanması halinde sosyal bir olgu olarak kusursuz imkansızlık hali söz konusu olur. Kamu otoritesinin ithalat ve ihracat gibi uluslar arası ilişkileri ilgilendiren ve devlet politikası olarak belirlenen hususlarla ilgili düzenlemelerle yapılan sınırlamalar, gümrüklerin kapatılması gibi durumlar ise kusursuz imkansızlık halinin hukuki boyutunu ifade eden olaylar olarak nitelendirilebilir.

Her şeyden önce imkansızlık halinin edimin ifasına etki edebilmesi için sözleşmeden doğan veya hukuka aykırı bir fiil sonucunda meydana gelip kesinleşmiş bulunan bir edimin varlığı gerekir. Örneğin, iki kişi aralarında İslam hukukunun öngördüğü bütün unsurları taşıyan bir satım sözleşmesi yapmış olmaları, hatta müşterinin semeni ödeyerek satılanı/mebii talep hakkının da doğmuş olması, ya da hukuka aykırı bir şekilde birisinin başkasına ait misli bir malı telef edip bu telef sonucunda ortaya çıkan zararın belirlenmiş ve misliyle tazmini konusunda faile durumun bildirildiği haller gibi. Zira ancak böyle durumlarda hukuken bir edimin varlığından söz edilebilmektedir. İkinci örnekte tazmin borcu yükletilen

⁸ Eren, Fikret, *Sorumluluk Hukuku Açısından Uygun İlliyyet Bağı Teorisi*, Ankara, 1975, 176; Nomer, Haluk N., "2918 Sayılı Karayolları Trafik Kanununa Göre Motorlu Araç İşletenin Sorumluluğu", *İBD*. Cilt, 66, Sayı, 1-2-3, İstanbul 1992, 75.

⁹ Eren, *Sorumluluk*, 176; Nomer, 75.

¹⁰ Nomer, 75.

kişinin bu edimden tamamen kurtulması söz konusu olmayıp belirlenmiş edimin ifasının imkansızlaşması halinde kıymet olarak tazmin cihetine gidilir. İslam hukukçuları böyle durumlarda imkansızlık halinin sadece edimin ifasını değiştirme yönünde bir etkiye sahip olduğu kanaatindedirler. Örneğin gasbedilen mallarda gasbedilen mala gelen zararın doğal afet gibi bir imkansızlık haliyle meydana gelmiş olması onu gasbedenin sorumluluğuna sadece o malı misliyle veya kıymetiyle tazmin etme şeklinde bir etki etmektedir¹¹. Bu durum, Mecelle’de, “mal-ı mağsubu gasıb istihlak ettikde zamin olması lazım geldiği gibi gerek anın teaddisi ile ve gerek bila teaddi telef veya zayi olduğu takdirde dahi zamin olur¹², şeklinde ifade edilmiştir. Burada İslam hukukunun mağduriyetleri önleme ve telafi ettirme yönündeki ilkesinin devreye girdiği görülmektedir.

İfanın şeklen değişmesi de ifaya etki eden bir husus olmakla birlikte daha çok imkansızlık halinin ifa borcunu düşüreceği durumlar üzerinde durulacaktır.

3. Kusursuz İmkansızlık Halinin İfaya Etkisi

Özellikle bir hukuki işlem çeşidi olup karşılıklı irade beyanlarına dayanan ve muhayyerlik içermeyen sözleşmeler kural olarak gerçekleştikleri andan itibaren iki taraf için bağlayıcı bir şekilde hüküm ifade ederler. Sözleşme, ister satım, kira veya selem özleşmesi gibi her iki tarafa sorumluluk yüklesin ister hibe sözleşmesi gibi tek taraflı sorumluluğu gerektirsin, bu fark etmez. İslam hukukuna göre, satım sözleşmesi yapıldıktan sonra satılan malın/mebiin mülkiyeti alıcıya geçer¹³, satıcı onu teslimden kaçınmaz¹⁴. Bu sözleşmeden sonra artık satılan malın/mebiin mülkiyeti kural olarak müşteriye geçtiği için teslimi gerekir.

Hanefiler satım sözleşmesinde satıma konu olanı/ma’kûd aleyh sözleşmenin rükünlerinden kabul ettikleri için sözleşme ancak onun varlığı ile tamamlanır. Satılanın/mebiin henüz teslim edilmeden

¹¹ el-Karafî, Şihabuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. İdris, *el-Furuk*, by, tsz., II, 288; İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Kitabü'l-Kâfi fi'l-Fıkhı Ehlil-Medinetil-Malikî*, Riyad, 1980, II, 842; İbn Receb, Ebû Ferec Abdurrahman, *el-Kavâid*, Kahire, 1972, 218.

¹² *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul, 1985, mad 891.

¹³ es-Semerkandî, Alauddîn, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, II, 37; Kadri Paşa, Muhammed, *Mürşidü'l-Hayrân*, Kahire, 1983, 79 (md. 427).

¹⁴ el-Haffif, Ali, *Ahkâmü'l-Mu'âmelâti's-Şer'iyye*, Beyrût, tsz., 393.

telef olması halinde sözleşmenin rükünlerinden biri yok olduğundan sözleşmenin butlanına karar verilir¹⁵.

Hanefilere göre, satım sözleşmesinden sonra kural olarak önce semenin teslimi gerekir. Semen teslim edilmeden müşteri satışı konu olan malı/mebii talep edemez. Satım sözleşmelerinde sözleşmeyle birlikte satım konusu olan (ma'kûd aleyh) şey belirlenmiştir. Müşterinin de satıcının hakkı olan satım bedeli/semen üzerindeki hakkını belirli hale getirmesi gerekir. Bu da ancak teslim ile gerçekleşir. Bundan dolayı ilk teslimi müşterinin yapması şarttır. Müşterinin satım bedelinin/semenin bir kısmını ifa etmesi satılan/mebii talep hakkını doğurması için yeterli değildir¹⁶. Henüz semen teslim edilmeden kusursuz imkansızlık haliyle satışı konu olan malın/mebiin telef olması durumunda bu malı/mebii tazmin sorumluluğunun kime ait olacağı hususu önemlidir.

Bu husus İslam hukukçuları arasında fikir ayrılığı olan konulardan biridir. Hanefi ve Şâfiî hukukçuların genel kanaatlerine göre satışı konu olan mal/mebii bir ayn, yani muayyen bir şey bile olsa teslimden önce telef olması halinde sanki satıcının mülkündeyken telef olmuş gibi kabul edilmektedir. Buna göre semeni ödemiş olsa bile müşterinin semen borcu düşer, ödediği semeni geri alma hakkına sahiptir. Sözleşmenin yapılmasıyla satılan malın mülkiyetinin müşteriye geçeceği kural olarak kabul edilmiş olsa bile henüz teslim edilmeyen mal/mebii ile ilgili sorumluluk satıcıya ait kabul edilmiştir¹⁷. Burada bir imkansızlık hali söz konusu olduğu zaman satıcının müşteriye karşı bir tazmin sorumluluğu doğmaz. Dolayısıyla edimi ifa borcu da düşmüş olur.

Örneğin Müslüman iki taraf arasında şıra üzerine bir satım sözleşmesi yapılmış olsa, müşteri henüz şırayı teslim almadan şıra kendiliğinden şaraba dönüşecek olursa, Müslüman'ın Müslüman'a şarap satışı meşru/caiz olmadığı için bu akit fasit olur ve şırayı satan Müslüman'ın edimi ifa borcu ortadan kalkar¹⁸. Burada edimin teslimini imkansız kılan durum satıcının kusuruna dayanmadığı için bu sözleşmeden doğan edim borcunu düşüren halin kusursuz imkansızlık olgusu içerisinde değerlendirilmesi gerekir.

¹⁵ ez-Zencânî, Şihabuddin Mahmud b. Ahmed, *Tahricu'l-Furu' ale'l-Usûl*, Dimeşk, 1962, 94.

¹⁶ es-Serahsî, Ebi Bekr Muhammed b. Ahmet, *Mebûât*, Beyrût, 2001, XIII, 227.

¹⁷ Semerkandî, II, 39; eş-Şirbînî, Şeyh Muhammed, *Muğni'l-Muhtâc*, İstanbul, 1959, II, 65; Mecelle, mad., 293; Haffî, 382.

¹⁸ Serahsî, XIII, 161-162.

Kural olarak bu şekildeki edim borçlarında borcun ifası imkansız hale gelince borcun düşeceği kabul edilmiştir. Zira imkansızlık halinde kimse bir şey vermeye veya yapmaya mecbur tutulamayacağı için borçlu da borcundan kurtulmuş olur. Sözleşmeyle edim yükümlülüğü altına giren tarafın yerine getirmesi gereken edim bir şeyi yapma veya verme şeklinde olabilir. Şayet yükümlülük bir şey yapma şeklindeyse onu yapacak kudretten yoksun kalınması edimi ifayı imkansızlaştıracağı için sorumlu kişi bu ifadan kurtulmuş olur. İfayı gerçekleştirmediği için de bir şey ödemesi gerekmez¹⁹.

Sözleşmeden doğan bir şeyi yapma veya verme şeklindeki edimlerin imkansızlık nedeniyle ifa borcunun düşeceği prensip olarak İslam hukukçuları tarafından da kabul edilmiştir. Buna göre imkansızlığın söz konusu olduğu bu çeşit edimlerde borçlu verme veya yapma ile yükümlü tutulmaz. Ancak yapamadığı ya da veremediği şey karşılığında daha önceden almış olduğu bir meblağ varsa onu iade etmesi gerekir²⁰. Bazı İslam hukukçularına göre satım sözleşmesi yapıp semen ödendikten sonra satılan mal müşterinin mülkiyetine geçmiş olmakla birlikte henüz müşteri tarafından teslim alınmadığı sırada teslimi imkansız hale gelecek olursa bunun tazmin sorumluluğu satıcıya ait kabul edilmiştir²¹. Nitekim Mecellede konuyla ilgili bazı düzenlemeler de yer almaktadır. Örneğin, “Mebi’ kable’l-kabz (müşteriye teslimden önce) bayiin yedinde telef olsa müşteri hakkında bir şey terettüp etmeyip zararı bayie ait olur”²². Şeklindeki madde bu durumu açıkça ifade etmektedir.

Ayrıca bir kira sözleşmesiyle kiralananı kiracıya teslim ve kira müddetince ondan kiracının yararlanmasına imkan sağlama edimini ifaya mecbur olan kişi bunun karşılığında kiracının kirayı ödeme edimini yerine getirmesini isteme hakkına sahip olduğu gibi kiracı da bu edimi ifaya mecburdur. Ancak kiralandan menfaatlenmek imkansız hale gelirse kiracının da bu edimi ifa borcu düşeceği kabul edilmiştir²³. Bunun gibi bir kimsenin tarlasındaki ekini biçmek üzere belli bir fiyata anlaştığı işçiler ekinin bir kısmını biçtikten sonra dolu ve şiddetli yağmur gibi beklenmeyen doğal bir afet sonucu geri kalan ekinler artık biçilemez hale gelirse belirlenen ücretten biçtikleri ekinin karşılığı olamı alırlar. Sözleşmede belirtilen geri kalan

¹⁹ Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, 1987, II, 558, 559.

²⁰ Karaman, II, 559.

²¹ Serahsî, XIII, 220.

²² Mecelle, mad., 293.

²³ Mecelle, mad., 478.

miktarı ifa sorumluluğu kiralayanın düşer²⁴. Burada kiralayan için umulmayan hal ile ifa imkansızlaşmıştır.

Bazı İslam hukukçuları ise, böyle bir durumda mebi'e/satılana bakılması gerektiğini ileri sürerek, mebi'in İslam hukukuna göre misli mallardan kabul edilmemesi halinde, sözleşmenin gerçekleşmesinden sonra mebi'in telef olması, ya da vasıflarının değişmesi gibi bir zararın meydana gelmesiyle ilgili tazmin sorumluluğunun müşteriye geçeceği görüşündedirler. Onlar müşterinin malı teslim alıp almaması arasında bir fark görmezler. Konuyla ilgili bir başka görüş ise, satım sözleşmesinin konusu olan keyli veya veznî malların muayyen olmaları halinde sözleşmenin gerçekleşmesiyle müşterinin sorumluluğuna geçeceği, ancak gayri muayyen bulunmaları halinde ise satıcının sorumluluğunda kalacağı şeklindedir²⁵.

Muayyen malların satımında mutlak satış akdiyle birlikte satılan malın mülkiyeti satın alana geçtiği gibi şayet satıcı her an malı teslim almaya hazır durumdaysa, bu arada satılan mala kusursuz imkansızlık haliyle bir zarar gelecek olsa bunun alıcıya ait olması gerektiğini kabul etmek, satın alan malı teslim almaya hazır olduğu halde satıcı malın teslimini hukuki hiçbir gerekçe olmaksızın geciktirir de bu sırada mal kusursuz imkansızlık haliyle zayi olursa o zaman sorumluluğun satıcıya ait olduğunu kabul etmenin daha isabetli olacağı düşünülebilir.

Hanbeli hukukçulardan İbn Receb'e göre, mülkiyetin nakli gavesi taşıyan bir sözleşme hukuken tamamlandıktan sonra sözleşmeye konu olan malı/ma'kûd aleyh karşı tarafa teslim etme edimiyle mükellef olan taraf bunu hemen yapmayıp bu teslimden kaçınacak olursa, mülkiyeti kendine ait olmayan bir malı alıkoymakla onu gasb etmiş kabul edilir. Bu durumda o malda meydana gelecek hasarın sorumluluğu da kendisine ait olur. Fakat o malı teslim etmekten kaçınmadığı ve teslim hazırladığı halde sözleşme konusu olan mal mülkiyeti kendine geçen tarafça teslim alınmazsa kusursuz imkansızlık halinde mala gelecek her türlü zarar malın mülkiye-

²⁴ Mecelle, mad., 580.

²⁵ İbn Kudâme, el-Makdisî, eş-Şerhu'l-Kebîr, IV, 115; İbn Rüşd, Ebi'l-Velid el-Hafid, Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid, İstanbul, 1985, II, 154; İbn Cüzeyy, Ebu'l-Kâsım Muhammed, el-Kavâninü'l-Fikhiyye, Beyrût, tsz., 213; ed-Derdîr, Ebu'l-Berekât Ahmed b. Muhammed, eş-Şerhu's-Sağîr Alâ Akrabi'l-Mesâlik İlâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik, Kahire, tsz, IV, 259; es-Semî, Salih Abdullah, Cevâhiru'l-İklîl Şerhu Muhtasarı'l-Halîl, Kahire, tsz., II, 51.

tini elinde bulundurana ait olacaktır. Ancak sözleşmeye konu olan şeyin gayri muayyen olmasını bundan ayrı değerlendirmişir²⁶.

İslam borçlar hukukundaki icare, ariyet ve vedîa gibi mülkiyeti devretmeyip sadece yararlanma gayesi taşıyan sözleşmelerle el değiştiren mallar kural olarak bunları elinde bulunduranların yanında emanet hükmündedir. Örneğin vedîa bir emanet akdidir. Dolayısıyla müstevdi'e emanet bırakılan malın, onun bir teaddisi olmaksızın telef olması halinde tazmini gerekmediği hususunda mezhep imam-ları ittifak etmişlerdir²⁷. Her hangi bir ücret karşılığı olmaksızın bir kişinin yanına bırakılan vedîa, doğal afet gibi kusursuz imkansızlık olarak nitelendirilebilecek bir durumda zayi olsa veya kendisinde bir kıymet noksanı meydana gelse bunu elinde bulunduran tazmin etmez. Dolayısıyla emanet veren tarafından talep edildiğinde kusursuz imkansızlık hali onun bunu ifa borcunu düşürmüş olur²⁸. Burada vedîanın onu bırakan/mûdi tarafından talep edildikten sonra onu elinde bulunduran bunu teslimi hiçbir haklı gerekçesi olmaksızın geciktirecek olursa bu durumda vedîaya gelecek zararlardan sorumlu olur. Bu zararlar kusursuz imkansızlık haliyle meydana gelmiş olsa bile durum değişmez²⁹.

Ariyet alınan şey de İslam borçlar hukukundaki genel kabule göre emanet hükmündedir. Buna göre ariyetteki hüküm de vedîa gibidir³⁰. Ariyet olarak alınan eşyayı sahibi istediğinde iade etmekten imtina eden kişinin elinde bu mal kusursuz imkansızlık hallerinden biriyle zarar görecektir olursa bu zararı ariyet alan tazmin etmek zorundadır. Çünkü onu iade etmeyi bekletmesi gasb gibi değerlendirilmektedir³¹. Ariyet alan kişi kararlaştırılmış sürenin

²⁶ İbn Receb, 55.

²⁷ Sa'dî Ebû Ceyb, *Mevsûatü'l-İcma*, Dimeşk, 1984, II, 1108.

²⁸ ez-Zeylâî, Osman b. Ali, *Tebyîni'l-Hakâik*, Beyrut, tsz., V, 77; el-Bağdâdî, Ebu Muhammed, *Mecmau'd-Damânât*, 68; Mecelle, mad., 777; Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm*, III, 457; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul, ts., VI, 148; Hafif, 433; el-Cezîrî, Abdurrahman, *Kitâbu'l-Fıkh Alâ'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, Mısır, 1969, III, 263.

²⁹ el-Merğînânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasan, *el-Hidâye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, İstanbul, 1986, III, 215; İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmet, *el-Muğni*, Beyrût, 1972, VII, 289; Zeylâî, V, 77; Şirbinî, III, 90; Bağdâdî, 85; el-Hafif, Ali, *ed-Damân fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, Beyrût, 1971, I, 177; Fayzullah, Muhammed Fevzi, *Nazariyyetü'd-Damân fi'l-İslâm*, Kuveyt, 1986, 53-54; ez-Zuhaylî, Vehbe, *Nazariyyetü'd-Damân*, Dimeşk, 1982, 156-157.

³⁰ Şirbinî, II, 267; İbn Kudâme, V, 354; İbn Rüşd, II, 263; Cezîrî, III, 286.

³¹ Mecelle, mad., 825; Ahmed, Süleyman Muhammed, *Damânü'l-Mütlefât fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, Kahire, 1985, 62.

dolmasıyla veya örfün gerektirdiği zaman içerisinde ariyet aldığı şeyi iade etmemesi hali başlı başına hukuka aykırı bir durum doğurur. Yani sözleşmeden kaynaklanan sorumluluklarını ihlal etmiş kabul edilir³².

Aralarında gerçekleştirdikleri bir sözleşmeyle bir malı başkasına kiralayan malı henüz teslim etmeden kusursuz imkansızlık haliyle o mal telef veya zayi olsa bu durumda kiralayanın sözleşmeden kaynaklanan malı teslim borcu düşer³³. Bunun gibi kira süresi sona erdiğinde kiralananın kiraya verene iade edilmesi kiracı için bir borçtur, yani burada kiracının yerine getirmesi gereken edimi kiraladığı şeyi iade etmektir. Kira süresi sona erdiği ve kiraya veren de kiraya verdiği malını talep ettiği halde kiracı bu teslimi geciktirirse ve bu gecikme sırasında malın telef olması veya zarara uğraması kusursuz imkansızlık halinde bile olsa kiracıya ait olur³⁴. Çünkü burada kiracı mazeretsiz olarak teslim zamanını geçirmekle sözleşmeyle belirlenen sınırların dışına çıkmıştır.

128 | db

Kusursuz imkansızlık halinin kira sözleşmesiyle doğan edime etkisiyle ilgili olarak klasik fıkıh kitaplarında yer alan; kiralanan eşyanın telef olması durumunda kira sözleşmesinin ortadan kalkmış olacağı şeklindeki değerlendirme de konunun bir başka örneğini teşkil etmektedir. Böyle bir durumda akit konusu mal ortadan kalkmış olacağından akdin bozulması için akit konusu şeyin ortadan kalkmasından daha büyük bir neden yoktur. Ancak telef olan kiralananın yerine aynı vasıflarda ve aynı fonksiyonu yerine getirebilecek bir mal ikame edilebilecekse akdin devamı mümkün olabilir. Aksi halde akitten doğan edim borcunun imkansızlığı nedeniyle akit hükümsüz hale gelir³⁵.

İmam Mâlik, İmam Şafî, Süfyan Sevrî, Ebû Sevr gibi İslam hukukçularının çoğunluğu bağlayıcı nitelikteki akitlerden olan kira akdiyle doğan edim borcunun düşmesi için kiralananın yararlanmanın imkânsız hale gelmesi gerektiği kanaatinde dirler³⁶.

³² İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Haşiyetü Reddi'l-Muhtâr*, İstanbul, 1984, V, 682; Bağdâdî, 56; Kadri Paşa, 150-151 (mad, 775); Hafif, *Damân*, I, 177-178.

³³ Tunçomağ, 328.

³⁴ İbn Kudâme, VI, 367; Mecelle, mad., 606; Bağdâdî, 33; Bilmen, VI, 228.

³⁵ Serahsî, XVI, 5; en-Nevevî, Şerafuddûn Yahya, *el-Minhâc*, İstanbul, tsz., 295.

³⁶ İbn Rüşd, II, 191; Şirâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, *el-Mühezzeb fi'l-Fikhi'l-İmami's-Şafî'i*, Mısır, tsz., II, 421.

Edim borcunun ifasını olumsuz yönde etkileyen imkansızlık haliyle ilgili hususlardan biri de ecir-i müşterek'in sorumluluğu hususunda görülmektedir. Bazı İslam hukukçularına göre tamir edip sahibine iade etmek üzere ecir-i müştereye bırakılan mal telef olması halinde, bu telef önlenmesi imkansız bir olay sonucu meydana gelmiş ise, tamir edip müşteriye teslim etme borcu altına giren ecir-i müşteregin bu edim borcu düşer³⁷.

Yine sadece müste'cire çalışmak üzere tutulan ecir-i has³⁸ gibi kişiler de birisine bir günlük hizmet etmek veya bir eşyasını taşımak üzere sözleşme yapıp bir edimi ifa borcu altına girdikten sonra beklenmedik bir şekilde hastalanıp bu edimi ifa edemeyecek hale gelse kusursuz imkansızlık halinden dolayı edim borcu düşer³⁹.

Konuyla ilgili klasik fıkıh kitaplarında yer alan değerlendirmelerden biri de rehin bırakılan mal ile ilgili hususlardır. Bir borç karşılığı rehin bırakılan ve borç ödendiğinde geri alınacak olan malı, genel kabule göre mürtehin borcun vadesi gelene kadar bunu özenle muhafaza etmek zorundadır. Ancak deprem, sel ve yıldırım düşmesi gibi umulmayan bir hal ile merhun/rehin bırakılan mal telef olursa borcun vadesi geldiğinde alacağını tahsil eden mürtehin alacağı karşılığında elinde tuttuğu ve telef olan merhûn için herhangi bir ödeme yapmak zorunda değildir⁴⁰. Görüldüğü gibi burada da alacağını tahsil eden mürtehinin kusursuz imkansızlık sebebiyle merhûnu ifa borcu düşmektedir.

Sonuç

Bir hukuki muamele ya da haksız fiil sonucunda muayyen bir edimi ifa borcu altına giren kişinin bunu aynen ifası şart olmakla birlikte aynen ifa edilecek olan bu edim konusunun bunu ifa edecek olanın kusurundan kaynaklanmayan bir olayla telef olması duru-

³⁷ Semerkandî, I, 352; İbn Cüzey, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed el-Gırnatî, *Kavaninu'l-Fıkhiyye*, Tunus, 1982, 341; Tarablusî, Alaüddîn Ebi'l-Hasan, *Mu'inu'l-Hükkâm fî mâ Yeteredduh beyne'l-Hasmeyn mine'l-Ahkâm*, Mısır, 1973, 200; Damad Efendi, Abdullah b. Muhammed b. Süleyman, *Mecmâu'l-Enhur fî Şerhi Multeka'l-Ebhur*, Beyrut, tsz., II, 391; Bağdadî, 27; Hüseyin, Hamid Hasan, *Nazariyyetü'l-Maslaha fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Kahire, 1981, 76, 77; İbn Ferhûn, Burhanuddin Ebi'l-Vefa, *Tabsiretü'l-Hükkâm fî Usûlil-Akdiyye ve Menâfi'u'l-Ahkâm*, Beyrut, tsz., II, 227.

³⁸ Semerkandî, I, 352; Damad Efendi, II, 393; Mecelle, mad., 422; İbn Receb, 28.

³⁹ Semerkandî, I, 352; İbn Cüzey, 341; Tarablusî, 201; Damad Efendi, II, 393; İbn Receb, 28; Feyzullah, 174.

⁴⁰ el-Kâsânî, Alaüddin Ebi Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-Senâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, Beyrût, 1986, VI, 155; el-Mevsilî, Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Beyrût, 2007, II, 77.

munda bazı şartlarla bu borcun düşeceği kabul edilmiştir. Kusursuz imkansızlık hali olarak ifade edilen bu durum edimin ifasına olumsuz etki etmektedir.

Kusursuz imkansızlık sebebiyle edim borcunu ifa edemeyen taraf bu edim karşılığında elde ettiği bir bedel varsa bunu iade etmek zorundadır. Çünkü kusursuz imkansızlık hali aralarındaki hukuki ilişkiyi hükümsüz kılmıştır. Bu bedelin iade edilmemesi durumunda sebepsiz zenginleşme olgusu doğacağı için artık bununla ilgili hukuki düzenlemelere gidilir. Sebepsiz zenginleşme olgusu hukuken bir şey vermeyenin bir şey almaya hakkı olamayacağı temel ilkesine dayanır.

Edimi ifa ile mükellef olan tarafın kusursuz imkansızlık haliyle edimi ifa edemeyişini mutlaka karşı tarafa bildirmesi gerekir.

Bu çalışmada klasik fıkıh kitaplarında yer alan pek çok örnek yaklaşımdan hareketle günümüzde kusursuz imkansızlık hali olarak nitelendirilen ve edimi ifa borcunu ya tamamen ortadan kaldıran veya değiştiren hukuki olgu üzerinde değerlendirmeler yapılarak bu olgunun İslam hukuk literatüründe geniş bir yer bulduğu gerçeği sistematik bir biçimde sunulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Ahmed, Süleyman Muhammed, *Damânü'l-Mütlefât fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, Kahire, 1985.
 Akıntürk, Turgut, *Borçlar Hukuku*, Ankara, 199.
 Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul, 1330.
 el-Amidî, Seyfuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1985.
 Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, 1987.
 el-Bağdâdî, Ebu Muhammed, *Mecmau'd-Damânât*, Beyrût, 1987.
 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, tsz.
 el-Cezîrî, Abdurrahman, *Kitâbu'l-Fıkh Alâ'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, Mısır, 1969.
 Çağıl, Orhan Münir, *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş*, İstanbul, 1966.
 Damad Efendi, Abdullah b. Muhammed b. Süleyman, *Mecmau'l-Enhur fi Şerhi Multeka'l-Ebhur*, Beyrut, tsz.
 ed-Derdîr, Ebu'l-Berekât Ahmed b. Muhammed, *eş-Şerhu's-Sağîr Alâ Akrabi'l-Mesâlik İlâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik*, Kahire, tsz.
 Eren, Fikret, *Borçlar Hukuku*, Ankara, tsz.
 Eren, Fikret, *Sorumluluk Hukuku Açısından Uygun İlliyet Bağlı Teorisi*, Ankara, 1975.
 Fayzullah, Muhammed Fevzi, *Nazariyyetü'd-Damân fi'l-İslâm*, Kuveyt, 1986.
 el-Haffî, Ali, *Ahkâmü'l-Mu'âmelâti's-Şer'iyye*, Beyrût, tsz.
 _____, *ed-Damân fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, Beyrût, 1971.
 Hallaf, Abdulvahhab, *İlmü Usûli'l-Fıkh*, Beyrut, 1986.
 Hatemi, Hüseyin, *Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku*, İstanbul, 1994.

- el-Hudarı, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh*, Beyrut, 1991.
- Hüseyn, Hamid Hasan, *Nazariyyetü'l-Maslaha fi'l-Fıkhil-İslâmî*, Kahire, 1981.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî, *Kitabü'l-Kâfi fi'l-Fıkhı Ehli'l-Medineti'l-Malikî*, Riyad, 1980.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Haşiyetü Reddi'l-Muhtâr*, İstanbul, 1984.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed el-Gırnatî, *Kavaninu'l-Fıkhıyye*, Tunus, 1982.
- İbn Ferhûn, Burhanuddin Ebi'l-Vefa, *Tabsiretü'l-Hükkâm fi Usûli'l-Akdiyye ve Menâfi'u'l-Ahkâm*, Beyrut, tsz.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmet, *el-Muğnî*, Beyrût, 1972.
- İbn Receb, Ebu Ferec Abdurrahman, *el-Kavâid*, Kahire, 1972.
- İbn Rüşd, Ebi'l-Velîd el-Hafîd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, İstanbul, 1985.
- İbnü'l-Hümâm, Kemalüddîn, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Beyrût, tsz.
- Kadri Paşa, Muhammed, *Mürşidü'l-Hayrân*, Kahire, 1983.
- Kahveci, Nuri, “İslam Hukukuna Göre Sorumluluğun Unsurlarından İliyet Bağını Kesen Sebepler” *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kahramanmaraş, 2007, Yıl: 5, Sayı: 10.
- el-Karâfi, Şihabuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. İdris, *el-Furuk*, by, tsz.
- Karahasan, Mustafa Reşit, Sorumluluk Hukuku, İstanbul, 1995.
- el-Kâsânî, Alauddin Ebi Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-Senâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, Beyrût, 1986.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul, 1985.
- el-Merğînânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasan, *el-Hidâye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, İstanbul, 1986.
- el-Mevsilî, Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Beyrût, 2007.
- en-Nevevî, Şerafuddûn Yahya, *el-Minhâc*, İstanbul, tsz.
- Nomer, Haluk N., “2918 Sayılı Karayolları Trafik Kanununa Göre Motorlu Araç İşletenin Sorumluluğu”, *İBD*. Cilt, 66, Sayı, 1-2-3, İstanbul, 1992.
- Reisoğlu, Safa, *Borçlar Hukuku*, Ankara, 1981.
- Sa'dî Ebû Ceyb, *Mevsûatü'l-İcma*, Dimeşk, 1984.
- Saymen-Elbir, Ferit Hakkı-Halit Kemal, *Türk Borçlar Hukuku Umumi Hükümler*, İstanbul, 1958.
- es-Semerkandî, Alauddîn, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Beyrût, 1984.
- es-Semî, Salih Abdullah, *Cevâhiru'l-İklîl Şerhu Muhtasari'l-Halîl*, Kahire, tsz.
- es-Serahsî, Ebi Bekr Muhammed b. Ahmet, *Mevsûat*, Beyrût, 2001.
- Şaban, Zekiyuddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Çev., İ. Kafi Dönmez), Ankara 1990.
- eş-Şirâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, *el-Mühezzeb fi'l-Fıkhil-İmami's-Şâfi'i*, Mısır, tsz.
- eş-Şirbîni, Şeyh Muhammed, *Muğni'l-Muhtâc*, İstanbul, 1959.
- Tandoğan, Haluk, *Türk Mesuliyet Hukuku*, Ankara, 1961.
- Tarablusî, Alauddîn Ebi'l-Hasan, *Mu'inu'l-Hükkâm fîmâ Yeteredduh beyne'l-Hasmeyn mine'l-Ahkâm*, Mısır, 1973.
- Tekinay, Selahattin Sulhi, *Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1979.
- Tunçomağ, Kenan, *Türk Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1976.
- ez-Zencânî, Şihabuddin Mahmud b. Ahmed, *Tahricu'l-Furu' ale'l-Usûl*, Dimeşk, 1962.
- Zeydan, Abdulkerim, *el-Vecîz Fi Usûli'l-Fıkh*, İstanbul 1979.
- ez-Zeylâî, Osman b. Ali, *Tebyñnü'l-Hakâik*, Beyrut, tsz.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *Nazariyyetü'd-Damân*, Dimeşk, 1982.